

TEMPLELE TOMISULUI

Zaharia Covacef

Résumé : *Les temples de Tomi, la cité recouverte par la ville contemporaine de Constantza, sont difficile à dépister dans le terrain. L'existence de ceux-ci peut être reconstituée seulement à partir des documents épigraphiques, des dédicaces sculpturales votives et de certains éléments architectoniques.*

La vie religieuse riche de Tomi, aux Ier – IIIe s. apr. J.-C., est documentée par de nombreux monuments sculpturaux et par des inscriptions. Les monuments sculpturaux dédiés aux divinités très diverses – par le type iconographique abordé, par la manière de réalisation et, surtout, par la quantité – nous dévoilent celles qui ont joui d'une vénération particulière. Aux monuments sculpturaux viennent s'ajouter les inscriptions votives qui nous révèlent tant la divinité à laquelle on fait la dédicace que le nom des prêtres et, pas mal de fois, l'existence des temples.

Il y a une série de monuments qui certifient l'existence d'un temple, voué au culte impérial; les inscriptions certifient l'existence du temple dédié aux principaux dieux du panthéon – Jupiter et Junon. C'est toujours des inscriptions que nous apprenons que la Mère des Dieux et les Dioscures recevaient chaque année des offrandes pour la salut de la ville, ce qui vient confirmer une fois de plus l'existence d'un temple; quant à l'existence d'un temple des Dioscures, nous mentionnons deux colonnes et un fragment d'arcade avec la représentations des jumeaux. Les images en édicule de certaines divinités (Némésis, Hercule, etc.), ou, de nouveau, les colonnes avec des bas-reliefs des Travaux d'Hercule ne représentent que des preuves de l'existence de certains temples. Ainsi, au IIe s. apr. J.-C., il y avait à Tomi une association à la fois professionnelle et religieuse des Alexandrins qui avait dans la capitale pontique même un temple, celui de Sarapis, pour localisation duquel l'auteur propose les ruines trouvées sous la côté Nord du port.

Mots clef : *Constantza, Tomi, temples, religion antique, époque romaine*

Cuvinte cheie: *Constanța, Tomis, temple, religie antică, epocă romană*

Constanța, cel mai vechi oraș din țară, în care viața pulsează de peste 2500 de ani, suprapune vechea cetate Tomis, astfel încât topografia vechii așezări poate fi stabilită doar pe baza rezultatelor cercetărilor de salvare ocazionate de lucrările edilitar-gospodărești din oraș. Punând cap la cap toate urmele, se va putea încerca o reconstituire a nivelelor antice. Dintre construcțiile antice au fost aduse la lumină mai multe bazilici, edificiul roman cu mozaic, termele, un colț dintr-un cartier de locuințe și parte din zidul de incintă. Toate însă aparțin secolelor IV–VI p.Chr. Pe de altă, parte numeroasele fragmente arhitectonice ne îndreptățesc să admitem existența unor construcții fastuoase – atât locuințe private, cât și temple dedicate diferitelor divinități.

Vorbind despre activitatea edilitară la Tomis în secolul II p.Chr.¹ Gabriella Bordenache a făcut un prim pas în încercarea de restituire a imaginii capitalei pontice, pornind de la fragmentele arhitectonice aduse la lumină de săpăturile ocazionale.

Viața religioasă din Tomis în secolele I–III p.Chr. este documentată de numeroase monumente sculpturale și inscripții. Monumentele sculpturale dedicate diverselor zeități, prin tipul iconografic abordat și prin modul de realizare – dar mai ales prin cantitate –, ne dezvăluie care dintre acestea s-a bucurat de o venerație deosebită. Monumentelor sculpturale li se adaugă inscripțiile votive care ne evidențiază atât divinitatea căreia i se face închinarea, cât și numele unor preoți și, nu de puține ori, existența unor temple.

¹ Bordenache 1960, 255-272.

O serie de monumente certifică existența unui templu închinat *cultului imperial*; inscripțiile votive atestă existența templului dedicat zeilor principali ai pantheonului – *Iupiter* și *Iunona*. Tot din inscripții aflăm că *Mama Zeilor* și *Dioscurii* primeau anual jertfe, ceea ce, din nou, vine să confirme existența unui templu dedicat acestora.

Pentru locuitorii cetăților pontice activitățile legate de mare erau vitale, de aceea nu vom fi surprinși să constatăm dezvoltarea cultelor unor divinități protectoare ale acestora: *Dioscurii*, *Neptun*, *Pontos*, *Venus*, *Isis*. Statuile și reliefurile descoperite până acum sunt o reflectare a adorației de care se bucurau zeii protectori ai navigației; o serie de inscripții documentează modalitățile de practicare a ceremoniilor religioase, existența templelor și a preoților.

*
* *
*

În investigația noastră pornim de la câteva date certe: fragmentele arhitectonice atestând o activitate edilitară deosebită (deja analizate, cum arătam mai sus), menționările epigrafice (de temple sau de preoți), imagini sculpturale, reprezentările monetare și urmele fizice.

Dintr-un decret din secolul II a.Chr.² aflăm că un *Timaios* a cumpărat preoția „credincioșilor în zeii din Samothrake” și că o va deține pe viață. Din coloana a doua a inscripției, considerată „regulament” (și datată la începutul secolului I a.Chr.) aflăm ce îndatoriri avea preotul (sacrificarea unui berbec, jertfirea de mirodenii etc.), activități pe care nu le putea desfășura, considerăm noi, decât într-un spațiu adecvat, adică într-un templu.

Următorul document, care conține două decrete pentru paza orașului (datat în anul 100 a.Chr.)³, îi menționează – în primul decret – pe preoții *Sarapion*, fiul lui *Dioscurides* și antecesorul său *Aristophanes*; în cel de al doilea pe *Teophilos*, fiul lui *Numenius*; jertfele pe care aceștia le aduceau an de an pentru mântuirea orașului erau făcute către *Mama Zeilor* și *Dioscuri*.

Templul lui Apollon

O stelă de marmură albă, păstrată aproape jumătate, avea la origine forme unei fațade de templu; se mai păstrează o coloană dorică în stânga și o parte din arhitrava cu triglife. Este un decret din secolul I a.Chr., pentru *Nilos* din *Tyras* pus în timpul „când era preot *Apollon*”⁴. Conform editorului⁵ „cuvântul *Ἀπόλλωνος* nu desemnează pe zeul al cărui preot deținea, în mod obișnuit eponimatul la *Tomis*, ci zeul însuși, în realitate templul”.

Despre templul aceluiași zeu este vorba și în decretul următor⁶, tot din secolul I a.Chr., prin care secretarul sfatului era însărcinat „să-l înscrie pe o placă de marmură pe care s-o pună în locul cel mai vizibil din templul lui *Apollon* (?)”

Apollon, divinitate specific ioniană s-a bucurat de o mare cinstire în cetățile-colonii milesiene – cum este și *Tomis* –, dovadă închinările care i se fac sub diverse epitete: *Agyeus*,

² ISM II, nr. 1, cu bibliografia anterioară.

³ ISM II, nr. 2, cu bibliografia anterioară.

⁴ ISM II, nr. 5, cu bibliografia anterioară.

⁵ ISM II, nr. 5, cu bibliografia anterioară.

⁶ ISM II, nr. 6, cu bibliografia anterioară.

Ietros, Paian etc., adeseori – cum am văzut mai sus – deținând chiar eponimatul⁷. Adorarea divinității continuă și în epoca romană. Astfel, lui *Apollo Agyeus* i se închină un altar în secolul II p.Chr.⁸ care, desigur, și-a găsit locul în templul care-i era dedicat. Probabil tot de acolo provine friza fragmentară⁹ unde *Apollo*, așezat pe tron și cântând din liră, este reprezentat alături de Muze și de alte divinități. Piesa cea mai importantă, care putea să ocupe o poziție centrală în templul tomitan, o constituie o statuie acefală reprezentându-l pe *Apollo Cytared*, cu trei dintre atributele sale: lira, sprijinită de un copac mic de dafin (simbol și element de susținere în același timp) pe care se încolăcește șarpele delfic¹⁰, una dintre temele preferate de monetăria din timpul lui Antoninus Pius¹¹.

Templul Dioscurilor

Cultul Dioscurilor, ca zei salvatori prin excelență – confundat cu cel al Cabirilor –, s-a răspândit încă din epoca elenistică¹², iar în epoca imperială existau la Tomis cel puțin două triburi care onorau în chip special divinitatea protectoare a navigatorilor¹³.

Două coloane din calcar și o jumătate dintr-o arcadă, datând din secolul II p.Chr. au reprezentat în basorelief imaginea Dioscurilor¹⁴. Cele trei monumente arhitectonice atestă cert existența unui templu închinat divinităților protectoare ale navigatorilor, ridicat în metropola Pontului Stâng¹⁵.

Cum am văzut mai sus¹⁶, tomitanii care închinau Mamei Zeilor și Dioscurilor făceau pentru aceștia jertfe în fiecare an pentru mântuirea orașului, ceea ce vine să confirme existența templului unde să se poată face aceste sacrificii. De altfel, Dioscurii sunt menționați cu epitetul *fondatori* de către tribul Boreis care le consacră, în secolele II–III p.Chr., un grup statuar din marmură¹⁷. În aceeași perioadă și tribul Hopletes aduce ofrandă Dioscurilor, prin Apaturios, cu prilejul alegerii sale, pentru a doua oară, ca phylarch¹⁸.

Cultul public al Dioscurilor este atestat de reprezentările gemenilor sau a atributelor lor pe monedele tomitane. Pe reversul unei monede de la Domitian este redată, într-un cerc perlat, fațada unui templu tetrastil, așezat pe un postament cu simbolurile Dioscurilor de o parte și de alta frontonului: boneta caracteristică în dreapta și o stea în stânga¹⁹.

⁷ ISM II, nr. 5, cu bibliografia anterioară.

⁸ ISM II, 116/1, cu bibliografia anterioară.

⁹ Florescu 1935-1936, 433.

¹⁰ Bordenache 1969a, nr. 125, pl. 55.

¹¹ Pick, Regling II, 1, 594-598.

¹² Daremberg-Saglio, s.v. *Dioscures*, 257; Vulpe 1928, 228-229; DID I, 254-255; ISM III.

¹³ Stoian 1965, 519-532; Stoian 1966, 347-356.

¹⁴ Tocilescu 1906, 23, nr. 154; 25, nr. 219-220; Netzhammer 1913, 33-34, fig. 6-9; Stoian 1965, 523; Bordenache 1969b, 78 și urm., fig. 1-3; Bordenache 1969a, nr. 305-306, pl. 134-135, nr. 308, pl. 137.

¹⁵ Stoian 1965, 523; Bordenache 1969a, 136 afirma, adăugând și coloanele cu reprezentări ale lui Hercule, că „... le due colonne facevano parte (...) dello stesso complesso architettonico, verosimilmente un portico a colonne della città di Tomis“.

¹⁶ ISM II, nr. 2, cu bibliografia anterioară.

¹⁷ 1963, 90-93, fig. 46-47; ISM II, 122/7, cu bibliografia anterioară.

¹⁸ ISM II, 123/8, cu bibliografia anterioară.

¹⁹ Pick, Regling, I, 627, nr. 2595; Sutz 1908, 12, nr. 22; Netzhammer 1913, 34, fig. 10.

Templul Triadei Eleusine

Un fragment din stânga sus a unei aedicula de marmură, mai păstrează o parte din friză și partea stângă a inscripției²⁰ onorifice pusă de arhonți în anul în care eponimatul era deținut de zeița Demeter (datată secolele II-I a.Chr.): „*Ἰρωμένης Δήμητρος ...*”. Nu discutăm aici situația în care o divinitate, mai ales feminină, deținea eponimatul unei cetăți. Ne interesează doar menționările divinităților și/sau a preoților, ceea ce ne determină să-i asociem existenței unui locaș de cult.

În secolul II p.Chr. „Sfatul și Poporul metropolei Tomis” îl cinstește pe „*P. Aelius Antonius Zoilos, archiereus și preot al Demetrei*”²¹. Din aceeași perioadă (secolul II p.Chr.) datează o dedicație votivă, fragmentară, în limba greacă, făcută pentru Asclepios și Demetra, probabil și pentru alte divinități eleusine.²² O altă dedicație, tot în limba greacă, făcută triadei eleusine – Pluton, Kore, Demeter – a fost făcută de preotul Marcus al lui Marcus; inscripția mai amintește două personaje, dintre care una sigur – Marcus al lui Rufus – a fost preot al acelorași divinități²³

Demetra apare frecvent în reprezentările numismatice tomitane²⁴. O întâlnim și în sculptură; într-un basoreliev este figurată alături de Pluton²⁵. Triada eleusină: Pluton (= Hades), Kore (= Persephone, = Proserpina), Demeter (= Ceres) apare într-un foarte frumos basoreliev datând tot din secolul II p.Chr.²⁶ O statueta tomitană o prezintă pe Demetra pe tron, în ipostaza de *Karpophoros*²⁷.

Templul Cybelei

Marea Mamă a Zeilor s-a bucurat de o adorație deosebită, vezi închinările care i s-au făcut, alături de Dioscuri, încă din secolul II a.Chr. În epoca romană însă dovezile se înmulțesc, atât cele epigrafice, cât și cele sculpturale. Astfel, în secolul II p.Chr., „Sfatul și poporul metropolei Tomis” ridică o statuie pentru *Sossia Africana*, care a fost „preoteasă a mamei zeilor” și „le-a depășit pe cele dinaintea ei și a completat ornamentele zeiței cu ofrande de aur”²⁸.

Între 197-202 un thiasos de dendrophori din Tomis dedică o stelă lui Septimius Severus, familiei sale și guvernatorului provinciei drept mulțumire pentru „darul făcut asociației”. Se rețin din lunga listă cu numele membrilor asociației: un iereus, un pater, doi archidendrophoroi, o mamă a dendrophorilor și o archiravduhisa (conducătoarea purtătorilor de vergi)²⁹. Dendrophorii, ca purtători ai arborelui sacru, aduc închinări și lui Attis, paredrul Cybelei, așa

²⁰ Stoian 1960, 315-317; Stoian 1962; ISM II, nr. 36(2).

²¹ ISM II, nr. 59(25), cu bibliografia anterioară.

²² ISM II, nr. 117(2), cu bibliografia anterioară.

²³ ISM II, nr. 117(2), cu bibliografia anterioară.

²⁴ Pick, Regling II, 1, nr. 2424; 2455-2457; 2460; 2487-2492; 2496-2498; 2510-2513; 2520-2528; 2539; 2541; 2547; 3411 etc.; pl. 14/ 12-14, 3047-3410

²⁵ Tocilescu 1900, 231, nr. 4, fig.115.

²⁶ Bordenache 1962, 281-290, fig. 1.

²⁷ Sutz 1927-1932, 628 și urm., fig. 1-2; Bordenache 1969a, nr. 61, pl. 28.

²⁸ ISM II, nr. 72(38), cu bibliografia anterioară; Covacef 2000-2001, 375; Covacef 2002, 152-153.

²⁹ ISM II, nr. 83(49), cu bibliografia anterioară; Covacef 2000-2001, 376; Covacef 2002, 153.

cum face *C. Antonius Eutyches*, mai marele dendrophorilor care-i închină acestuia, pentru sănătatea sa (secolul II p.Chr.)³⁰.

Alte două dedicații se datează în secolele II–III p.Chr. Primul este un fragment dintr-o aedicula cu două registre: unul cu reprezentarea Cybelei cu un leu; celălalt cu inscripția greacă făcută „mamei îndurătoare și stăpână a tuturor...”³¹ Al doilea este un altar cu relief la partea superioară reprezentând-o pe Cybela tronând între doi lei (se păstrează doar unul) și închinarea latină, făcută pentru „Matri deorum...”³²

Un alt monument votiv, datat între 293-303, este închinat „Matri deum magnae” pentru „sănătatea și nevătămarea Stăpânilor noștri și a Caesarilor”, de către Aurelius Firminianus „*v(ir) p(erfectissimus) dux limit(is) prov(inciae) Scyt(hiae)*”³³. Închinarea este și o manifestare a *cultului imperial* și o dovadă că acesta se practica și în legătură cu alte divinități decât Iupiter.

De pe un altar fragmentar (secolele II–III p.Chr.) aflăm că „... Aurelius Valerianus, părinte (pater) și Flavia Nona, mama colegiului au donat și dedicat, pentru închinătorii colegiului, prin îngrijirea stegarului Dionusius...” Concluzia lui R. Vulpe³⁴ că monumentul este o închinare a unui *thiasos* aflat sub patronajul Cybelei ni se pare cea mai potrivită. Spre aceeași concluzie conduc comentariile lui I. Stoian la inscripție³⁵.

În sfârșit, un cip din marmură cu două registre³⁶: sus – Cybela pe tron cu un pui de leu pe genuchi; în registrul inferior – un personaj culcat între doi arbori stilizați, cu mâna dreaptă ridicată. Este o dedicație către Cybela și paredrul său Attis identificat, cu multă prudență, de către G. Bordenache.

Templul lui Dionysos – Bacchus

Cultul lui Dionysos – Bacchus – Liber Pater, care a pătruns la Roma din Campania în același timp cu cel al zeiței Demetra, s-a răspândit și este adorat cu fervoare în întreg Imperiul. Datorită caracterului complex al cultului său: pe de-o parte divinitate agrestă, pe de alta divinitate mistică³⁷, Dionysos – Bacchus s-a bucurat de o mare popularitate și în Scythia Minor. Datorită numeroaselor descoperiri s-a putut stabili minuțios organizarea cultului dionisiac în cetățile grecești de pe litoralul pontic³⁸.

O arhitravă dublu profilată, dintr-o aedicula datând din sec. I a.Chr., poartă o inscripție în limba greacă din care aflăm că un *thiasos* al credincioșilor lui Bacchus, fondat de o femeie – Paso, a închinat o statuie zeului, cu prilejul obținerii preoției de către Parmis³⁹.

Dintre monumentele sculpturale închinat lui Dionysos – Bacchus se evidențiază aedicula din marmură din grupul celor 24 de sculpturi descoperite la Constanța⁴⁰ unde, în jurul

³⁰ ISM II, 119(4), cu bibliografia anterioară; Covacef 2002.

³¹ Bordenache 1969a, nr. 55, pl. 25; ISM II, 146(31).

³² Altarul a fost atribuit mai întâi Tomisului, cf. ISM II, nr. 145(30) și de curând Callatisului, cf. ISM III, 545-546, nr. 247.

³³ ISM II, nr. 144(29), cu o foarte bogată bibliografie.

³⁴ Vulpe 1964, 411 și urm.

³⁵ ISM II, nr. 160(45), 188 – 190.

³⁶ Bordenache 1969a, nr. 56, pl. 25; ISM II, nr. 453(3)

³⁷ Religiiile cu mistere, care se referă la renaștere, la viața de apoi, cunosc în epoca romană o dezvoltare deosebită; cf. Pippidi 1969, 234 și urm.

³⁸ Ștefan 1978.

³⁹ ISM II, nr. 120(5), cu bibliografia anterioară.

figurii centrale a zeului, sunt prezentați mai mulți acoliți cărora le-a fost asociat și Cavalerul Trac. Aedicula are fronton triunghiular, cu acrotere, susținut de doi pilaștri; în centrul frontonului este realizat un vas din care iese un vrej de iederă. Inscricția greacă, săpată pe fronton și în partea inferioară, ne face cunoscută calitatea de *Kathegemon* sub care era adorat Bacchus⁴¹.

O stelă funerară cu două registre – relief și inscripție – este deosebit de interesantă prin conținut și calitate artistică⁴². Registrul superior, al reliefului, avea inițial forma unei aedicule; se mai păstrează cei doi pilaștri laterali cu capitele corintice și baze profilate (din păcate îi lipsește coronamentul). În centrul scenei este figurat Dionysos lângă un trunchi de viță noduros, în atitudinea sa obișnuită (cu mâna stângă sprijinind thyrsul înalt, cu dreapta vărsând licoarea prețioasă panterei), încadrat de Pan care dansează ținând într-o mână un syrinx și în cealaltă un pedum și de un Silen care ține pe cap cista mystică. Personajele thiasos-ului sunt încadrate de doi Coribanți înarmați care se agită într-un dans sacru lovind cu spadele în scuturi. Inscricția, în limba greacă, pusă pentru Gordian al III-lea și pentru Tranquillina, se datează între 241 – 244; din nou o manifestare și a cultului imperial.

Cu o stelă din marmură „Sfatul și Poporul tomitan” au cinstit pe M(arcus) Coccesius Chrysogonos „*Μυστάρχην*”⁴³. Ca „mai mare al inițiaților”, probabil în misterele dionisiace, stela de cinstire nu-și putea găsi locul decât în templul zeului. Și, desigur, tot acolo, sau pe lângă templu, trebuie să fi fost plasată statuia preotului Vitalius, ridicată în semn de cinstire de către „comunitatea (*Σπειρα*) romanilor”; foarte probabil un thiasos al lui Dionysos⁴⁴.

Dintre edificiile orașului reprezentate pe monede un loc important îl dețin templele având, de multe ori, figurată și statuia de cult a unui zeu⁴⁵.

Pe acest tip de monede Dionysos este figurat în ținuta convențională, cu un ciorchine de struguri sau un kantharos în mâna dreaptă, cu mâna stângă sprijinind thyrsul, cu sau fără panteră sau altar, și, bineînțeles, în templu⁴⁶. Pe reversul unei monede de la Geta, Dionysos este figurat în picioare spre stânga, cu mâna dreaptă lăsată în jos și cu stânga ținând thyrsul legat cu panglică în centrul unui templu tetrastil, cu colțurile și coama ornamentate⁴⁷. Pe reversul unei alte monede de la același împărat Dionysos este figurat de asemenea într-un templu tetrastil, dar ținând în mâna dreaptă un ciorchine de struguri în timp ce cu stânga sprijină thyrsul⁴⁸. Tot într-un templu tetrastil este figurat Dionysos pe reversul unei monede de la Maximian⁴⁹.

⁴⁰ Canarache *et alii* 1963, 32-33, fig. 13-16.

⁴¹ ISM II, nr. 121(6), cu bibliografia anterioară.

⁴² Tocilescu 1900, 220-221, fig. 106; Teodorescu 1918, 63-64, nr. 31b; Bordenache 1969a, nr. 113, pl. 50; ISM II, nr. 107(73).

⁴³ Rădulescu 1963, 83, nr. 5; Rădulescu 1964, 145-147, nr. 5; ISM II, nr. 90(56).

⁴⁴ ISM II, nr. 100(66), cu bibliografia anterioară.

⁴⁵ Pick, Regling, I, 635-636.

⁴⁶ Pick, Regling, I, 633, nr. 2919.

⁴⁷ Ruzicka 1917, nr. 2980.

⁴⁸ Ruzicka 1917, nr. 3016, pl. 30.

⁴⁹ Sutz 1908, 26, nr. 112, fig. 32.

Templul lui Jupiter

Dedicațiile pentru I(ovi) O(ptimo) M(aximo)⁵⁰, pentru I(ovi) O(ptimo) M(aximo) și Iuno Regina⁵¹, pentru I.O.M., Iunona, Minerva și ceilalți zei și zeițe⁵², sau pentru I.O.M și Diana Augusta⁵³ erau, în principal, ofrande pentru sănătatea împăraților și a familiilor lor și sunt o reflectare a cultului imperial. Fac excepție: altarul pus de Apollonius, fiul lui Dada, care-i închină lui Jupiter pentru sănătatea satului Sc[apt]ia, pe care-l conducea⁵⁴, altarul pus de Cerdo pentru sine și fii săi, sau cel ridicat de Marcinus pentru sine, care a împlinit astfel o juruință⁵⁵.

Să adăugăm un altar având pe latura centrală un vultur în relief, cu o inscripție de-o parte și de alta a capului, care nu putea fi decât un ex-voto către Jupiter⁵⁶. Acvila, ca simbol al lui Jupiter, este figurată și pe reversul unor monede, uneori fiind figurată în *templu*⁵⁷.

Templul cultului imperial

Pentru sănătatea împăraților se făceau închinări și altor divinități. Sunt numeroase și variate închinărilor făcute împăraților – de la Traian până la Valentinian : statui (ale căror baze au fost descoperite), altare, stele, arhitrave ale unor edificii. Fragmentele arhitecturale însă⁵⁸, precum și cinstirea lui T. Cominius Claudianus Hermaphilos ca preot al celor doi împărați⁵⁹ sunt dovezi certe ale existenței unui templu în care se oficia cultul imperial.

L. Robert a evidențiat strânsurile legături dintre răspândirea în imperiu a luptelor de gladiatori și a instituirii cultului imperial⁶⁰. Organizatorii unor spectacole cu lupte de gladiatori erau *philotimei* bogați care cumulau adesea funcțiile militare sau civile cu cele de preoți ai cultului imperial. Aflăm că „prin hotărârea ilustrului sfat și a prea strălucitului popor al prea strălucitei metropole Tomis” sunt cinstiți cu statui pontarchul Aurelius Priscius Isidorus, care era prim magistrat și arhieru, împreună cu marea preoteasă Ulpia Matrona, soția sa⁶¹, ca și „pontarchul Aurelius Priscius Annianus, care a exercitat prima magistratură a comunității Hellenilor și a metropolei, precum și demnitatea de arhieru”, împreună cu marea preoteasă Iulia Apolauste, soția sa⁶², pentru faptul că, fără a-și neglija sarcinile, au dat „în mod strălucit” lupte de gladiatori și fiare.

Manifestării cultului imperial îi sunt atribuite statuile și portretele împăraților, care constituiau un semn de loialitate din partea localnicilor, a cetățenilor orașelor pontice; aici

⁵⁰ ISM II, nr. 133(18), 134(19), 135(20), 136(21), 137(22), 138(23), 139(24), 140(25).

⁵¹ ISM II, nr. 141(26).

⁵² ISM II, nr. 142(27).

⁵³ ISM II, nr. 143(28).

⁵⁴ ISM II, nr. 137(22).

⁵⁵ ISM II, nr. 138(23) și nr. 139(24).

⁵⁶ Bordenache 1969a, nr. 154, pl. 66; ISM II, nr. 159(44).

⁵⁷ Pick, Regling, I, 635-636, nr. 2589.

⁵⁸ Bordenache 1960, 255-272.

⁵⁹ ISM II, nr. 69(35).

⁶⁰ Robert 1940, 240 și urm.; Bouley 2001, 131 și urm.

⁶¹ Robert 1940, 103-104, nr. 43; ISM II, nr. 96(62), cu bibliografia anterioară; Bouley 2001, 135.

⁶² Robert 1940, 103, nr. 42; ISM II, nr. 97(63); Bouley 2001.

cultul imperial s-a instaurat încă de la începutul erei creștine după cum este documentat pentru Histria⁶³, iar Ovidius afirma că el însuși a celebrat acest cult la Tomis⁶⁴.

Alegoria cuceririi Daciei de către romani – *trofeul* – apare într-un basorelief tomitan realizat pe un bloc de calcar, care făcea parte dintr-un monument realizat în sec. II p.Chr.⁶⁵ Din aceeași perioadă (sec. II p.Chr.), tot din Tomis, provin două statui fragmentare ale unor captive, personificări ale *Daciei capta*⁶⁶. Credem că atât trofeul, cât și statuile de „captive” decorau un edificiu public – templu (?) – având funcția de propagandă menită să ilustreze atotputernicia romanilor⁶⁷.

Templul lui Sarapis

Un loc aparte în panteonul Dobrogei romane l-au ocupat cultele egiptene: Sarapis, Isis, Osiris, Harpocrate și, probabil, Chnoubis. Pătrunderea acestora în cetățile vest-pontice se constată încă de la începutul epocii elenistice, iar propagarea lor trebuie pusă pe seama, în primul rând, a negustorilor alexandrini atestați copios în regiune⁶⁸.

Primele informații despre pătrunderea cultelor egiptene în cetățile de la Marea Neagră sunt din sec. III a.Chr. când un alexandrin este atestat la Callatis⁶⁹. Pentru Tomis se pare că cea mai veche mărturie privitoare la introducerea cultului lui Sarapis este o dedicație fragmentară publicată în 1881 de Mordtmann⁷⁰, care evidențiază și relațiile comerciale ale Tomisului cu Sinope, datată în jurul anului 100 a.Chr. Din această perioadă mărturiile privind noua religie se înmulțesc, fie că este vorba despre numele teofor *Sarapion*, întâlnit în numeroase decrete, fie că ne gândim la preoții lui Sarapis și ai Isidei⁷¹.

La Tomis exista o asociație profesională, dar și religioasă, a alexandrinilor⁷² care, prin numărul și importanța celor care o alcătuiau și, desigur, prin strălucirea riturilor culturale, nu făceau decât să-i atragă pe localnici.

Dintr-un decret al asociației⁷³ aflăm atât despre existența unui templu al lui Sarapis, cât și despre una dintre sărbătorile legate de cultul zeiței Isis; închinarea este făcută „... primului (preot?) al *Isidei*, la numitele *charmosyne*, pentru calitățile și înțelepciunea sa. Grija proclamării coroanei să o aibă cei ce se îngrijesc de templu, iar decretul să fie scris pe o placă de marmură și să fie așezat în templul lui *Sarapis*”.

⁶³ Un *Papas al lui Theopompos* ridică la Histria un templu în cinstea împăratului Augustus ; cf. ISM I, nr. 146.

⁶⁴ Ovidius, *Ex Ponto*, IV, 9, 115-116.

⁶⁵ Tocilescu 1906, 19, nr. 26; Bordenache 1970, 258, G153, pl. 45.

⁶⁶ Bordenache 1969a nr. 274, pl. 117 și nr. 275, pl. 118.

⁶⁷ Covacef 2002, 54.

⁶⁸ Pentru pătrunderea cultelor egiptene în Dobrogea antică și legăturile acestora cu Egiptul cf. Pippidi 1964, 103-118; Pippidi 1969, 60-82; Barnea 1972, 251-265.

⁶⁹ Pippidi 1969, 62; ISM III, 486-487, nr. 155.

⁷⁰ Cf. Pippidi, 1969, 63-64 și nota 21.

⁷¹ Pippidi 1969, 64-65 (referitor la Tomis); ISM II, nr. 7; 17; 37(3); 98(64); 149(34); 152(37); 153(38); 154(39); 398(7).

⁷² Pippidi 1969, 66-67 și nota 31-32; ISM II, nr. 153(38).

⁷³ ISM II, nr. 7.

În aceeași perioadă (sec. I a.Chr – I p.Chr.) un Dionysios al lui Hedylos a construit din propria avere „prin preotul lui ... al lui Isidoros, zis și Thea ... și pentru Sarapis și pentru Isis și pentru Anubis și pentru toți zeii”⁷⁴.

Divinei Agripina (soția împăratului Claudius) îi este dedicat un monument „prin grija lui Antonius Arch..., preot al lui Sarapis și al Isidei (...)”⁷⁵.

Lui Sarapis îi închină un monument „(cutare, fiu) al lui Polydoros din Sinope (...)”⁷⁶. Un Carpion, fiul lui Anubion, a ridicat, pentru casa alexandrinilor un altar, din banii săi, închinat „marelui zeu Sarapis și zeilor cinstiți împreună cu el, în același templu”, Împăratului Antoninus Pius și Cezarului Aurelius Verus, „fiind preoți Cornutus, zis și Sarapion, Polymnus, zis și Longinus”⁷⁷.

În secolul III p.Chr. *hieronaufii*, în timpul lui Aristarchos, președinte al comunității, îi onorează cu „statui(?)” pe „Menecrates, părinte al pastophorilor și pe soția sa”⁷⁸.

Presupunem că templul lui Sarapis, atât de citat în documentele epigrafice, se afla undeva în apropierea portului, așa cum era și cel de la Efes⁷⁹ și este foarte probabil ca ruinele descrise de Orest Tafrali⁸⁰ și a căror fotografie a fost publicată de Vasile Pârvan⁸¹ să fi aparținut acestui templu (Fig. 1/1).

Sarapis în templu este figurat și pe reversul unor monede⁸² (Fig. 1/2).

Templul lui Hercule

Imaginile în aedicula descoperite la Tomis – indiferent de modul în care au fost executate – , ca și cantitatea numeroasă de monumente dedicate lui Hercule, ne conduc la concluzia că, încă de la sfârșitul secolului II p.Chr., la Tomis a existat un templu închinat eroului.

Dintre aedicule vom menționa doar două. Prima dintre acestea, datată la sfârșitul secolului II p.Chr.⁸³, este deosebit de interesantă prin ambianța creată de meșterul-sculptor. Hercule, înfățișat în tipul iconografic cunoscut, este amplasat în fața unui templu, între două coloane cu baze pătrate și capitele ionice. Pe coloane se sprijină un fronton triunghiular, cu laturile reliefate, având câte o palmetă în acrotere și o rozetă în interior. Cea de a doua piesă, datată în secolul III p.Chr. pentru maniera rudimentară în care a fost realizat relieful⁸⁴, îl prezintă pe Hercule într-o pseudo-aedicula al cărei fronton dublu profilat are câte o palmetă în acrotere și în vârf și o rozetă în centru.

⁷⁴ ISM II, nr. 154(39), cu bibliografia anterioară.

⁷⁵ ISM II, nr. 37(3), cu bibliografia anterioară.

⁷⁶ ISM II, nr. 152(37).

⁷⁷ ISM II, 153(38), cu bibliografia anterioară și comentariu.

⁷⁸ Pastophorii erau cei care purtau imaginile și obiectele sacre al zeiței Isis în timpul procesiunilor nautice ale acesteia. ISM II, nr. 98(64), 123-125.

⁷⁹ Bayral, Mete, *Ephese retrouvée*, f.a., 67-68.

⁸⁰ Tafrali 1930, 1- 23.

⁸¹ Pârvan 1915, 37.

⁸² Pick, Regling, I, 635-636, 628, nr. 2917 f, pl. 21, 26.

⁸³ Covacef 1975, 409, nr. 1, fig. 10.

⁸⁴ Covacef 1975, 409, nr. 2, fig. 11.

Cele două coloane pe care sunt sculptate scene din muncile lui Hercule: pe una – eroul îmblânzind iepele lui Diomedé⁸⁵, pe a doua – prinderea mistrețului de pe muntele Erimant⁸⁶ confirmă faptul că ele au făcut parte din colonada unui templu închinat eroului⁸⁷.

Templul Eroului – Cavaler Trac

Pentru existența unui templu al Cavalerului Trac la Tomis ar pleda, în primul rând, imaginile sale în aedica din care se detașează cea în care acesta este figurat alături de Cybela⁸⁸; chenarul scenei, săpată în alto-relief, este simplu dar este încoronat de un fronton triunghiular, dublu profilat, cu acrotere simple și decorat în centru cu un disc ombilicat. Adăugăm faptul că reprezentările Cavalerului Trac sunt cele mai numeroase⁸⁹.

Monumentul care vine să ne confirme că Eroului Trac i-a fost închinat un templu este o stelă din calcar cu trei registre: sus – fronton cu acroterii și rozetă în centru; la mijloc – relief cu figurarea Cavalerului Trac călărind spre dreapta unde se află copacul sacru cu șarpele încolăcit; în partea inferioară – inscripția dedicată Eroului de către o asociație cu doi președinți, mai mulți donatori, un cântăreț, un secretar, un păzitor al legii, un apărător, un crainic sacru și preoteasa Buteis a lui Heroxenes.

O altă stelă votivă, cu două câmpuri – relief și inscripție – este dedicată pentru „Ero et Domno” de către o mater a unui colegiu de cetățeni romani – Menia Iuliana –; că este vorba despre Cavalerul Trac ne-o evidențiază relieful din registrul superior⁹⁰.

Probabil aceleași divinități îi vor fi slujit alte două preotese, menționate pe monumentele funerare care le-au fost ridicate: Mama Dada, preoteasa tomitanilor⁹¹ și Iulia, prea glorioasa mare preoteasă⁹²

Adăugăm faptul că multe dintre reliefulurile închinat Eroului au fost descoperite în apropierea zidului de incintă, ceea ce ne-ar determina să considerăm că templul acestuia se afla undeva în acea zonă, dacă nu cumva în afara cetății, într-un spațiu împădurit sau, cum afirmam în altă parte⁹³, intrarea spre locul sacru era mărginită de copaci.

⁸⁵ Tocilescu 1906, nr. 465; Bordenache 1969b, 79 și urm., fig. 4; Bordenache 1969a, I, nr. 307, pl. 134 -135; Covacef 1975, 419, fig. 19.

⁸⁶ Bordenache 1969b, fig. 5; Covacef 1975, 419, fig. 20.

⁸⁷ După opinia cercetătoarei G. Bordenache 1969a, 137-138 – coloanele decorate cu scene din muncile lui Hercule, împreună cu alte două coloane pe care sunt figurați Dioscurii ar fi făcut parte dintr-un portic. Dacă, după ipoteza Gabriellei Bordenache « ne aflăm în fața unui portic, decorat cu cele mai de seamă divinități ale pantheonului tomitan », nu credem că cele două coloane pe care sunt figurate scene din muncile lui Hercule să fi făcut parte din această suită. Într-un portic de acest gen, și-ar fi găsit locul o singură reprezentare a lui Hercule, în iconografia sa caracteristică: sprijinit în măciucă și cu pielea leului pe braț. Mai mult ca sigur, cele două coloane au aparținut unui templu dedicat eroului. Cf. și Covacef 1975, 426.

⁸⁸ Tudor 1935, 109-113, Tab. 5, fig. 3.

⁸⁹ Hampartumian 1979.

⁹⁰ Bordenache 1969a nr. 204, pl. 88; ISM II, nr. 129(14), cu toată bibliografia anterioară; Covacef 1998, 617.

⁹¹ ISM II, nr. 295(131).

⁹² ISM II, nr. 369(205).

⁹³ Covacef 1975.

Reprezentări care ar sugera existența unui templu

Cea mai sugestivă este aedicula cu dubla reprezentare a zeiței Nemesis, provenind din tezaurul cu 24 sculpturi descoperit la Tomis⁹⁴. Monumentul reprezintă un templu în miniatură, cu fronton, antablament, doi pilaștri, în fundal, și două coloane, în față – toate patru cu capitele corintice.

Pe reversul unor monede sunt reprezentate diverse divinități în fața unui templu. Așa o întâlnim pe Tyche – Fortuna⁹⁵ și Concordia⁹⁶.

Ruine ale unor temple

B. Pick⁹⁷ menționează că „au fost găsite resturile unui templu a lui Sarapis⁹⁸, unui templu al Athenei⁹⁹ și unui templu al Demetrei¹⁰⁰”. Unde vor fi fost acestea nu putem, deocamdată, preciza. Singurele ruine a căror înregistrare fotografică a ajuns până la noi sunt cele ale unui templu aflat pe malul portului, între porțile 2 și 3, acoperite (și probabil distruse) de construcțiile moderne realizate în acel spațiu.

⁹⁴ Canarache *et alii* 1963, 83-85, nr. 16, fig. 42-45.

⁹⁵ Pick, Regling, I, 633-634, nr. 2955, 3106-07, 3118, pl. 20, 19; Ruzicka 1917, nr. 2768a, pl. 30; nr. 2768b

⁹⁶ Pick, Regling, I, 633-634, nr. 3273; Ruzicka 1917, nr. 3274 și 3275, pl. 30.

⁹⁷ Pick, Regling, I, 635-636, nota 1.

⁹⁸ Pick, Regling, I, 635-636, nota 1, îl citează pe Robert 1857-58, 382.

⁹⁹ Pick, Regling, I.

¹⁰⁰ Pick, Regling, I.

Bibliografie

- Daremborg-Saglio – *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines*, s.v. *Dioscures*
- Pick, Regling I, II, – Pick, B., Regling, K., *Die antiken Münzen von Dacien und Moesien (Die antiken Münzen Nord-Griechenlands, I- II, 1)*, Berlin, 1898-1910.
- Ovidius, *Ex Ponto*, IV, 9, 115-116.
- Barnea. I. 1972, *Relațiile provinciei Scythia Minor cu Asia Mică, Siria și Egiptul*, Pontica 5, 251-265.
- Bordenache, G. 1960, *Attività edilizia a Tomi nel II secolo dell'e.n.*, Dacia, N.S. 4, 255-272.
- Bordenache, G. 1962, *La triade eleusina a Tomi*, StCl 4, 281-290.
- Bordenache, G. 1969a, *Sculture greche e romane nel Museo Nazionale di Antichità*, I, București.
- Bordenache, G. 1969b, *Colonne d'un portico tomitano*, în *Latomus. Hommage à Marcel Renard*, 3.
- Bordenache, G. 1970, *Civiltà romana in Romania*, Roma.
- Bouley, E. 2001, *Jeux Romains dans les provinces balkano-danubiennes du IIe siècle avant J.-C. à la fin du IIIe siècle après J.-C.*, Paris.
- Canarache, V., Aricescu, A., Barbu, V., Rădulescu, A. 1963, *Tezaurul de sculpturi de la Tomis*, București.
- Covacef, Z. 1975, *Contribuții privind cultul lui Hercule în Scythia Minor*, Pontica, 8, 399-428.
- Covacef, Z. 1998, *Nouvelles contributions à l'iconographie du Cavalier Thrace*, în *The Thracian World at the crossroads of civilisations*, II, Bucarest, 260.
- Covacef, Z. 2000-2001, *Culte orientale în panteonul Dobrogei romane*, Pontica 33-34, 373-386.
- Covacef, Z. 2002, *Arta sculpturală în Dobrogea romană. Sec. I – III p. Chr.*, Cluj-Napoca.
- Florescu, Gr. 1935-1936, *Monuments antiques du Musée régional de la Dobrogea à Constanța*, Dacia 5-6, 423- 433.
- Hampartumian, N. 1979, *Corpus Cultus Equitis Thracii. IV. Moesia Inferior (Romanian Section) and Dacia*, Leiden
- Netzhammer, R. 1913, *Dioscurii în Tomis*, BSNR 20, București, 33-34.
- Pârvan, V. 1915, *Zidul cetății Tomis*, ARMSI 2, 37.
- Pippidi, D.M. 1964, *Sur la diffusion des cultes égyptiens en Scythie Mineure*, StCl 6, 103-118.
- Pippidi, D.M. 1969, *Studii de istorie a religiilor antice*, București.
- Rădulescu, A. 1963, *Inscripții inedite din Dobrogea*, SCIV, 14, 1, 79-105.
- Rădulescu, A. 1964, *Noi monumente epigrafice din Scythia Minor*, Constanța.
- Robert, L. 1940, *Les gladiateurs dans l'Orient grec*, Paris.
- Ruzicka, L. 1917, *Inedita aus Moesia Inferior*, NZ 50.
- Stoian, I. 1960, *În legătură cu eponimatul la Tomis*, SCIV 11, 2, 301-319.
- Stoian, I. 1962, *Tomitana. Contribuții epigrafice la istoria cetății Tomis*, București.
- Stoian, I. 1965, *Cultul Dioscurilor și triburile tomitane*, SCIV 16, 3, 519-532.

- Sutzu, M.C. 1908, *Monete antice din Dobrogea*, BSNR 1.
- Sutzu, M. 1927-1932, *Le culte de Cybèle et la patère d'or du trésor de Petroasa*, Dacia 3-4, 628-631.
- Ștefan, A.M. 1978, *Cultul lui Dionysos în cetățile nord și vest-pontice în epocile greacă și romană, în lumina monumentelor epigrafice și figurate*, Rezumatul tezei de doctorat, București.
- Tafrafi, O. 1930, în „Arta și Arheologia”, 4, fasc. 2, 1-23.
- Teodorescu, D.M. 1918, *Monumente inedite din Tomi*, București.
- Tocilescu, Gr. 1900, *Fouilles et recherches archéologiques en Roumanie*, București.
- Tocilescu, Gr. 1906, *Catalogul Muzeului Național de Antichități*, București.
- Tudor, D. 1935, *Un nou monument al Cavalerului Trac descoperit la Tomi*, CNA 101, București, 109-113.
- Vulpe, R. 1928, *Histoire ancienne de la Dobroudja*, București.
- Vulpe, R. 1964, *Akte des IV Kongresses für griechische und lateinische Epigraphik*, Viena.

Zaharia Covacef
Muzeul de Istorie Națională și Arheologie
Piața Ovidiu, nr. 12
900734, Constanța
Tel. 0241-618763